

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.09:74] (477–18) «185/191»
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.65-1.1>

О. В. Гулей

заслужений майстер народної творчості України,
старший викладач кафедри образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології
Навчально-наукового інституту культури і мистецтв
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ЧИННИКИ НАВЧАННЯ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА НА ПІВНІЧНОМУ СХОДІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено виявленню культурно-просвітницьких чинників, що сприяли впровадженню декоративно-прикладного мистецтва в навчально-виховний процес Північно-Східної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. У роботі встановлено роль діячів-просвітників – національної інтелігенції – у мистецько-освітньому русі, їхній внесок у створення музейних збірок, колекціонування старожитностей, відкриття громадських музеїв, бібліотек, закладів освіти в регіоні. Зокрема, автором приділено значну увагу створенню перших публічних музеїв художнього й краєзнавчого профілю. Зазначено, що, крім виставок виробів місцевих майстрів, при музеях були організовані навчальні курси, лекції, консультації для кустарів, що свідчило про різні форми музейного просвітництва засобами ілюстрації, показу, лекції, бесіди, пояснення змісту творів традиційного народного мистецтва тощо. Підкреслено роль меценатів (О. Алчевського, Д. Корепанова, Д. Суханова, І. та П. Харитоненків), завдяки діяльності яких створювались заклади освіти в регіоні, налагоджувалось їх фінансування та функціонування, відкривались музеї та бібліотеки, впроваджувалось навчання декоративно-прикладного мистецтва у площині предметів художньо-ремісничого циклу.

Встановлено, що активна діяльність меценатів і земських діячів сприяла популяризації досягнень традиційного народного декоративного мистецтва через систему експозицій і виставок різних рівнів: місцевих, усеросійських і міжнародних. Констатовано, що в регіоні організовувались «летючі» виставки гончарного виробництва, експонати яких виконували роль зразків для місцевих майстрів та їхніх учнів. Отже, окреслено освітньо-виховну й просвітницьку місію музеїв, бібліотек, земств, першочерговим завданням яких було естетичне, художнє, технологічне виховання кустарів та їхніх учнів.

Зроблено висновок стосовно того, що підприємці-меценати, передова інтелігенція, земські діячі внесли значний вклад у становлення і розвиток навчання декоративно-прикладного мистецтва на теренах Північно-Східної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: Північно-Східна Україна, декоративно-прикладне мистецтво, вітчизняна інтелігенція, меценати-підприємці, кустарі та їхні учні.

Постановка проблеми. У руслі історико-педагогічного дослідження витоків навчання декоративно-прикладного мистецтва на території Північно-Східної України важливе з'ясування чинників, що сприяли розвитку освітньо-виховного процесу в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опосередковано проблему чинників, що сприяли розвитку освіти й культури в Північно-Східній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., досліджували діячі означеного періоду В. Модзалевський, О. Русов, П. Федоренко, І. Шраг у площині збору статистичних даних про кустарні виробництва, роботу археологічних експедицій, звітів земських установ тощо. Від часу здобуття Україною статусу незалежної держави значно посилилася увага

науковців до проблеми витоків, становлення і розвитку національних традицій навчання і виховання. Так, дотичними до означеної проблеми є розвідки сучасних науковців, що вивчали: роль музеїв в освітньому процесі регіону (О. Харченко), освітній рух на Сумщині (М. Манько), діяльність Харківського земства з метою підтримки кустарів та їхніх учнів (О. Пересада), життєтворчість видатних діячів краю (С. Кілієвич, М. Академік), розвиток художньої освіти з позиції мистецтвознавчої науки (Н. Авер'янова), становлення навчання кераміки крізь призму педагогіки (Л. Бичкова), традиційне мистецтво регіону у змісті теорії й історії культури України (О. Горбула, І. Тюрменко) й інші.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є характеристика культурно-просвітницьких

чинників, що сприяли впровадженню навчання декоративно-прикладного мистецтва на Північному Сході України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Вагомим поштовхом у становленні навчання декоративно-прикладного мистецтва на теренах Північно-Східної України вважаємо насамперед роль діячів-просвітників: педагогів, художників, майстрів традиційних ремесел, письменників, власне – національної інтелігенції. Від самого початку українська національна культура й українська національна ідентичність у тому вигляді, у якому вони формувались наприкінці XIX – на початку XX ст., були максимально наближені до самосвідомості, менталітету народних, селянських мас [1]. Погоджуємось із думкою Н. Авер'янової, що, завдячуючи високому рівню національної самосвідомості інтелігенції, світоглядний потенціал українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. зумовлювався заглибленням у національне питання [2, с. 32].

Важливо зазначити, що культурна еліта ініціювала низку заходів для підтримки народних промислів, збирання пам'яток старовини та дослідження творчості народних майстрів [3, с. 144]. Роль діячів упровадження традиційного мистецтва в розвиток системи художньої освіти в Північно-Східній Україні знайшла відображення у створенні музейних збірок і започаткуванні музеїв художнього й краєзнавчого профілю в регіоні. Дослідники музейної справи в Україні зазначають, що для розвитку місцевих художніх традицій і збагачення художнього смаку українців велике значення мала діяльність М. Біляшівського, наукові праці якого покладені в основу вивчення багатьох галузей вітчизняної культури, зокрема й для дослідження різновидів декоративно-прикладного мистецтва Північно-Східної України [4, с. 80]. Відкриттю музеїв сприяла також наукова діяльність Ф. Шміта, В. і Д. Щербаківських, фахівців у сфері традиційного народного мистецтва, які висвітлювали різні форми музейного просвітництва через показ, ілюстрацію, зміст творів образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва.

Створення першого громадського музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії відбулося з ініціативи історика О. Лазаревського [5, с. 39]. Власне, комісія й музей при ній були започатковані в 1896 р. і фактично виконували функцію місцевого історико-культурного товариства. Варто зазначити, що основне надходження до музейних фондів відбувалося коштом пожертв приватних осіб, які дарували музеям власні колекції виробів декоративної народної творчості: вишиті рушники, скатертини, сорочки, ткані пояси, плахти, церковні гапти, гончарні вироби тощо. Вишивки музею з успіхом експонувалися в 1905 р. в Катеринославі

на виставці XIII Археологічного з'їзду. Крім того, музей започаткував і активно організовував збірально-експедиційні, результати яких було оприлюднено під час роботи XIV Археологічного з'їзду в Чернігові в 1908 р. На цей час у місті вже існувало три музеї, які після з'їзду були реформовані в «Чернігівський об'єднаний історичний музей, міський і вченої архівної комісії, у пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова» [6, с. 15]. Отже, губернські вчені архівні комісії були ініціаторами створення краєзнавчих і художніх музеїв. Свої дослідження члени архівних комісій оприлюднювали в тогочасних часописах чи публікували окремим виданням. Так, на сторінках «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии» друкував свої доробки О. Русов [7]. Принагідно зазначимо, що завдяки О. Русову та сестрам М. та С. Ліндфорс (які на його прохання зібрили колекцію народних традиційних орнаментів Чернігівської губернії) було започатковано збирання творів народного декоративно-прикладного мистецтва у краї. За спогадами І. Шрага, члена Комісії народної освіти, О. Русов переймався справою створення музею старожитностей на основі колекції подарованої В. Тарновським. Це питання, як наголошує автор, неодноразово обговорювалось на засіданні Комісії народної освіти (1899 р.) [8]. Отже, маємо підстави стверджувати, що О. Русов зробив певний внесок у збереження історико-культурних цінностей Північно-Східної України, чим сприяв впровадженню навчання декоративно-прикладного мистецтва в регіоні досліджуваного періоду.

У контексті нашого дослідження привертає увагу діяльність Є. Редіна, який протягом 1900–1901 рр. віднайшов і зібрав предмети декоративно-прикладного мистецтва у сфері церковного начиння: гапти, вишивки, ливарні вироби, різьблення тощо. Як свідчать архівні матеріали, зібрану ним колекцію було взято за основу виставки церковного мистецтва при музеях Харківського університету [9].

Згідно з дослідженням О. Пересади, з метою посилення популяризації кустарних виробництв у Північно-Східному регіоні в 1878 р. Харківським губернським земством започатковано створення губернського Музею кустарних промислів на кошти загальноросійської Кустарної комісії. На Всеросійській сільськогосподарській виставці 1880 р. в Харкові перші експонати музею були виставлені у відділі «Кустарні промисли Харківської губернії» [10, с. 151]. У 1886 р. музей переформовано на Художньо-промисловий. У процесі дослідження виявлено, що відділ етнографії в означений період організовував для кустарів та їхніх учнів виставки творів, навчальні курси, лекції, консультації, поширював літературу, допомагав майстрам у виділенні місцевими органами влади дешевої

сировини, виступав посередником розподілу земських і державних допомог тощо. Варто наголосити, що згодом Харківськими повітовими земствами були створені музеї сільських кустарних промислів: при Харківській повітській управі (1901 р.), при Вовчанській управі (1903 р.), при Сумській управі (1908, 1911 рр.) [11]. Необхідно зазначити, що новостворені музеї, у свою чергу, теж позитивно вплинули на розвиток навчання декоративно-прикладного мистецтва в Північно-Східній Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Водночас вплив на розвиток традиційних промислів і розвиток їх навчання мали як місцеві, так і (особливо) усеросійські й міжнародні виставки, на яких демонструвалися вироби кустарів та їхніх учнів означеного регіону. Як стверджує О. Харченко, земства надавали великого значення культурно-освітній місії виставок творів декоративно-прикладного мистецтва як безпосередньо в місцевих центрах кустарних виробництв, так і на всеросійському та міжнародному рівнях, що сприяло поширенню виробів традиційного мистецтва Північно-Східного регіону на загальноросійському і закордонному ринках. З аналогічною метою земствами були організовані так звані «летючі» виставки гончарного виробництва. Зразки, що на них експонувалися, слугували взірцями для місцевих майстрів та їхніх учнів у технології, формотворенні й орнаментуванні виробів [12].

Отже, завданням освітньо-виховного напрямку діяльності музеїв було естетичне, художнє, технологічне виховання завдяки системі експозицій і виставок. Важливо наголосити, що велике значення для впровадження навчання декоративно-прикладного мистецтва в навчально-виховний процес Північно-Східної України досліджуваного періоду мали безпосередні зв'язки музеїв із навчальними закладами.

Важливу роль у контексті нашого дослідження відведено меценатам, що активно діяли в Північно-Східній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Це насамперед І. Харитоненко (1822–1891 рр.) і П. Харитоненко (1853–1914 рр.), які тримали головну контору торгового дому «І.Г. Харитоненко з сином» у м. Суми Харківської губернії. Як зазначає краєзнавець М. Манько, за благодійницьку діяльність батько й син Харитоненки вшановані багатьма державними нагородами та званням почесних громадян міста Сум. До речі, зазначимо, що один із нащадків родини Терещенків повернувся в Україну і допомагав фінансово закладам освіти у Глухові Сумської області. Окрім того, серед уродженців Сум відомий харківський меценат, промисловець і банкір, О. Алчевський (1835–1901 рр.), ім'ям якого назване заснуване 1895 р. місто Алчевськ (нині Луганської обл.). Принагідно зазначимо, що його дружина Христина Данилівна та діти Христина й Іван відомі в Харкові

як родина українських педагогів і громадських діячів початку XX ст. Результати дослідження М. Манька дозволили нам з'ясувати, що важливою справою життя і діяльності сумського комерційного радника Д. Суханова (1825–1890 рр.) була реконструкція Сумського кафедрального Спасо-Преображенського собору, ктитором якого він був від 1858 р. Під час дослідження встановлено, що завершував ці роботи його племінник і спадкоємець М. Суханов (1864–1909 рр.) [13]. Принагідно зауважимо, що в Сумах донині зберігся й діє театр Д.М. Корепанова (перший театр, що функціонував як влітку, так і взимку, адже раніше були створені тільки літні театри), збудований у 1907–1911 рр. за останніми досягненнями тогочасної техніки: сцена оберталася, а підлога зали для глядачів могла перетворюватись на танцювальний майданчик [13].

Окрім того, зазначимо, що завдяки підтримці багатьох промисловців, земських діячів ініційовано та створено заклади художньої та художньо-ремісничої освіти в регіоні, налагоджено їх фінансування і функціонування. Отже, завдяки їхній діяльності розвивалось як традиційне народне, так і професійне декоративно-прикладне мистецтво Північно-Східної України другої половини XIX – початку XX ст.

У контексті визначення чинників, що сприяли впровадженню навчання декоративно-прикладного мистецтва в означеному регіоні, необхідно згадати про громадські бібліотеки, що з'явилися, зокрема, у Північно-Східному регіоні України в 1860-х рр. Так, у 1860 р. відкрито першу публічну платну бібліотеку в м. Суми. Платня за рік для користувачів бібліотеки становила 10 крб, учителі повітового і парафіяльного училища користувалися літературою безкоштовно. Книги видавалися на 14 днів, журнали на 7, газети на 2 дні; з боржників стягували борг. До бібліотеки надходили всі газети й журнали Російської імперії, книгозбірні поповнювалися пожертвами меценатів [13].

Діяльність меценатів була продиктована суто власними художніми, естетичними і патріотичними запитамі й реалізовувалась у збиранні мистецьких колекцій творів образотворчого і традиційного мистецтва, створенні музеїв, галерей, бібліотек, що сприяло розвитку навчання декоративно-прикладного мистецтва і подальшому розвитку культури й освіти в регіоні.

Висновки і пропозиції. Отже, вищезазначені складники дозволяють окреслити культурно-просвітницькі чинники, що були реалізовані завдяки активній діяльності підприємців-меценатів, передової інтелігенції, земських установ, які внесли значний вклад у розвиток навчання декоративно-прикладного мистецтва, духовності й культури Північно-Східної України другої половини XIX – початку XX ст.:

- колекціонування творів традиційного народного мистецтва;
- створення музеїв художнього й краєзнавчого профілю;
- організація при музеях навчальних курсів, лекцій, консультацій для ремісників та їхніх учнів;
- ініціювання створення та фінансова підтримка функціонування закладів художньої та художньо-ремісничої освіти;
- відкриття громадських бібліотек, розповсюдження навчальної літератури;
- організація та фінансування участі виробів місцевих майстрів та їхніх учнів у загальноросійських і міжнародних виставках.

Перспективи подальших досліджень з означеної проблеми вбачаємо в ретельному вивченні соціально-економічних чинників навчання декоративно-прикладного мистецтва в Північно-Східній Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Список використаної літератури:

1. Культурологія: теорія та історія культури: навчальний посібник / за ред. І. Тюрменко, О. Горбула. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 368 с.
2. Авер'янова Н. Розвиток мистецтвознавства та художньої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2010. Вип. 8. С. 32–36.
3. Бичкова Л. Доля української кераміки очима педагога. *Український керамологічний журнал*. 2005. № № 1–4. С. 144–146.
4. Кілієвич С. Академік М.Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею України. *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 80–86.
5. Федоренко П. О. Лазаревский та культурні цінності Чернігівщини. *Український археологічний збірник*. Київ: Українська академія наук. 1927. Т. 2. С. 22–100.
6. Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1896–1902 годы. Чернигов, 1903. С. 15.
7. Русов А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XIX века. *Труды Черниговской ученой архивной комиссии*. 1899. Вып. 2. С. 49–63.
8. Шраг І. Спомини про О. Русова / за заг. ред. О. Рахна. *Сіверянський літопис*. 2004. № № 5–6. С. 59–62.
9. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908/подред. В. Модзалевского. Чернигов: Типография Губернского правления. Вып. 7: 1906–1908. С. 145–153.
10. Пересада О. Діяльність харківського земства в забезпеченні селян землеробським реманентом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія «Історія та географія». Харків, 2012. Вип. 45. С. 151–157.
11. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1915. 341 с.
12. Харченко О. Становлення і розвиток художніх музеїв в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 26.00.05. Луцьк, 2015. 265 с.
13. Манько М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–1919). Суми, 2007. 441 с.

Guley O. Cultural-educational factors of teaching decorative-applied art in the North-East of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries

The article is devoted to identification of cultural-educational factors that contributed to introduction of decorative-applied art in the educational process of North-Eastern Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. The work highlights the role of educators – national intelligentsia – in the artistic-educational movement, their contribution to creation of museum collections, collecting antiquities, opening of public museums, libraries, education institutions in the region. In particular, the author has paid considerable attention to creation of the first public museums of art and local history profile. It is noted that, except exhibitions of works of local craftsmen, in the museums were organized learning courses, lectures, consultations for artisans, which testified to the various forms of museum education by means of illustration, display, lectures, conversation, explanation of the content of works of traditional folk art, etc. The role of philanthropists (O. Alchevskyi, D. Korepanov, D. Sukhanov, I. and P. Kharytonenko) was emphasized. Thanks to their activity the educational establishments in the region were created, their financing and functioning were established, museums and libraries were opened, teaching of decorative-applied art in the field of disciplines of the cycle of arts and crafts was provided.

It is found out that activity of philanthropists and Zemstvo figures contributed to the promotion of achievements of traditional folk decorative art through a system of exhibitions at different levels: local, All-Russian and international. It is stated that “flying” exhibitions of pottery production were organized in the region, exhibits of which served as role models for local craftsmen and their students. Thus, the educational and upbringing mission of museums, libraries, Zemstvos, whose primary task was aesthetic, artistic, technological education of artisans and their students, was outlined.

It is concluded that entrepreneurs-philanthropists, leading intelligentsia, Zemstvo figures made a significant contribution to the formation and development of decorative-applied art teaching in the territory of North-Eastern Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries.

Key words: North-Eastern Ukraine, decorative-applied art, native intelligentsia, entrepreneurs-philanthropists, artisans and their students.